

УДК 94(37):612.616.1

ГЕНЕЗА ЄВНУХСТВА У ВІЗАНТІЙСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ: МЕДИЧНИЙ АСПЕКТ І ПРАВОВЕ СТАНОВИЩЕ

Юлія ГРИШКО

Львівський національний університет імені Івана Франка

У статті досліджено становлення та розвиток інституту євнухів, соціально-правове становище кастратів у візантійському суспільстві протягом IV–VI ст. Проаналізовано причини важливості інституту євнухів для управління державним апаратом Візантійської імперії. Розглянуто процес кастрації з медичної точки зору та встановлено у відсотковому відношенні число людей, які вижили після операції. Охарактеризовано ставлення візантійської знаті та простолюднів до євнухів.

Ключові слова: євнух, кастрат, Візантійська імперія, медицина, правове становище євнухів, Юстиніан I (527–565).

У традиційному суспільстві існують лише дві статі: чоловіча та жіноча. Натомість у Візантійській імперії був ще «третій» прошарок людей – євнухи, які не мали чіткого місця в тодішній соціальній драбині. Актуальність теми полягає в дослідженні соціально-правового положення євнухів та причин появи кастратів, а також вивченні сприйняття візантійським соціумом подібного роду «чоловіків».

Євнухи були показовою рисою Візантійської імперії, набувши значного поширення в межах держави. Їх використовували в якості слуг при імператорському палаці, церкві, армії, державному апараті влади, сім'ях заможних землевласників, а також вони були помічниками в ергастеріях (майстернях). У Римській імперії жоден поважний чоловік не пішов би на такий крок – бути євнухом, проте з IV ст. кастрація чоловічих органів ставала популярною на східних кордонах. У державу стали завозити рабів-кастратів із сусідніх земель, при цьому іноземні полонені та раби піддавались операції на рабовласницьких ринках для того, щоб згодом бути проданими в якості євнухів. Прокопій Кесарійський (VI ст.) писав, що «чимало євнухів прийшло в імперію з Абазгії [Абхазії –Ю. Г.] та з

Балкан». Із літописів відомо, що абхазькі царі добре знали про існування ринку постачання євнухів у Візантію і вдало користувались прихильністю імператорів до кастратів-слуг [12, р. 168]. Утім, це були не єдині регіони постачання, адже чимало поставок проводилось з Аравії чи з провінції Пафлагонії (терени Малої Азії).

Ранновізантійські фіскальні документи містять згадки про те, як цінувалися євнухи-раби в залежності від їхніх вмінь. Ціна коливалась від 20-30 номізм (1 номізма = 4, 55 гр. золота) за раба, що володів хоча б якоюсь професією, та до 50 номізм за рабів, що були навчені римському праву. Водночас лікарі-євнухи коштували 60 номізм, але найбільшу вартість – 70 номізм, становили кастрати, що володіли будь-яким ремеслом [7, р. 3]. Як бачимо, плата за раба-євнуха була в середньому в два рази більшою, ніж за простого раба.

З поширенням ісламу та розвитком Халіфату у середині VII ст. зростав попит на рабів-євнухів, поставками яких займалися араби; дедалі популярнішими стають ринки в Римі, Венеції та Іспанії. Але попит на євнухів настільки великий, що цих ринків уже стало недостатньо. Візантія помітила цю тенденцію та змушені були шукати нові джерела цього «живого товару».

Зауважимо, що кастратів здебільшого не залучали до важкої чи сільськогосподарської роботи, проте вони масово цінувалися в ролі домашніх слуг. Закон забороняв каструвати рабів-візантійців, (оскільки ті були християнами), а «кастрований раб отримував свободу» [6, с. 14–19], тому більшість євнухів були саме іноземного походження. Численна челядь з рабів поповнювала імператорський двір і будинки заможних візантійців. Велика кількість рабів-прислуги вважалася показником багатства і політичного впливу їх власника [1, с. 16].

У той час явище євнухства перестало бути табуйованим і сформувалось в окремий соціальний інститут. Звичайні люди добре знали, що для євнуха було відкрито чимало ключових постів у імперії, що дозволяло їм використовувати свій вплив для покращення економічного чи політичного становища власних родин.

Зростання політичної ролі євнухів та зміни в колективній свідомості візантіїців дозволили проводити кастрацію в середовищах знаті. Частими були випадки, коли в заможних і знатних родинах молодші сини піддавались кастрації. Дітям слід було проводити цю операцію до 7 років. У тогочасному суспільстві побутувала думка, що в кастратів існувало більше можливостей досягнути кар'єрного успіху. Адже починаючи з V ст. при палаці імператора, а згодом і в центральній адміністрації, все більшу роль відігравали кастрати, за якими закріплювались деякі повинності і титули. Використання євнухів у державному апараті було привабливе тим, що будь-яке нажите ними майно не передавалося у спадок, а назад поверталось у державну власність [9, р. 135–138].

Зауважимо, що не всі євнухи були рабами чи полоненими, адже існували також і невдалі узурпатори, повстанці чи скинуті імператори. Річ у тім, що в тогочасному візантійському суспільстві кастрація була одним із методів усунення конкурентів та їх синів від боротьби за владу. Тому, замість того щоб убити суперника, його просто кастрували, оскільки неможливість привести на світ наступника нівелювала потенційні претензії на владний трон.

Станом на VI ст. явище кастрування чоловіків набуло таких великих масштабів, що стало звичною справою, як-от щоденна літургія. Юстиніан I (527–565), констатуючи увесь жах суспільної моралі по відношенню до цієї операції, видав указ, згідно з яким виконавців процесу кастрування суворо карали – це могли бути примусові роботи на копальнях, конфіскація майна або та ж сама кастрація. Свідченням цього є 142 закон з «Новел» Юстиніана, в якому йдеться про заборону кастрації людей і кримінальну відповідальність за цей злочин [14, р. 141–168].

Зауважимо, що статистика смертності внаслідок кастрації є досить суперечливою. В період правління імператора Юстиніана I лише три людини зі ста прооперованих виживали. Такий рівень смертності був пов'язаний з примітивним методом кастрування, больовим шоком та недотриманням елементарних санітарних і гігієнічних правил. Зазвичай, євнухи старіли й помирили значно раніше, ніж здорові чоловіки. Але в цілому для людини це була цілком легка та безпечна операція (при

умові дотримання всіх гігієнічних норм), про що зазначає історик Гарі Тейлор у своїй праці «Castration» [16, p. 55].

Зазначимо, що більша частина медичних знань базувалась на вченнях Арістотеля (IV ст. до н. е.), Гіппократа (V-IV ст. до н. е.) і Галена (II ст.). Те, що в наш час ми називаємо «корпусом Гіппократа» являло собою збірку лекцій різноманітних текстів, написаних лікарями у V-IV ст. до н. е., що ввійшли у візантійську медицину через вчення Галена, мабуть, найбільш відомого та популярного лікаря часів Римської імперії. Саме з цих трактатів візантійці черпали знання про природу людського тіла, будову плоти, формували уявлення щодо взаємодії тіла, душі та їх моральних складових [5, p. 18].

У працях Гіппократа підкреслювалась важливість балансу та гармонії в організмі людини, які були ознакою здорового тіла. Вважалося, що цей ідеальний баланс чоловічого тіла був порушений у випадку появи євнухів. Євнухи у своїй поведінці були схожими до жінок, адже якщо зрілий чоловік мав бути наділений якостями самоконтролю, вираженістю, чітким голосом та фізичною силою, то жінка була не в змозі опанувати власне тіло та розум. Тому євнухам, як і жінкам, «приписували» нездатність контролювати свої потяги до їжі та фізичної насолоди [15, p. 52-53].

У кінці V ст. гендерна відмінність між чоловіком та жінкою поєднувала в собі фізіологічну та моральну відмінність статей. Така думка прослідковується у трактаті невідомого автора «De physiognomia tiber» Дослідник намагався відрізнити мужнього «чоловіка сили» (Vir fortis) та його жінкоподібний аналог «слабкий та боязкий євнух» (Timidus et imbecillis) [11, p. 90-91]. У трактаті наводиться характеристика «не мужнього чоловіка», яка виявляється в його фізіологічних відмінностях – буквально від тонкого волосся до м'яких ніг. Також кастрата можна було впізнати по горловому голосу, похилій голові, піднятих бровах, швидких рухах і легкій ході. Автор стверджує, що кастрати є невимілими у всьому, і невимілість ця може виявлятися в будь-якій частині тіла: в очах, руках, грудях чи ногах – де ліва частина може за розмірами переважати праву [13, p. 25].

Звернемо увагу, що навіть Арістотель відносить євнухів ближче до жіночої, аніж до чоловічої статі, зауважуючи при

тому, що вони є «напівлюдьми». Прикладом цього є історія, в якій ідеться про те, що семирічну дівчинку було прийнято в монастир, вважаючи її за хлопчика-євнуха. Лікарі Аецій Амідський (V–VI ст.) та Александр Тралеський (VI ст.) вважали, що оскільки тіло кастратів залишалось таким як у юнаків, то їм підійде «більш лагідніше лікування, ніж для чоловіків» [15, р. 55].

Значимо, що існувало два типи євнухів. Перший тип – чоловіки, які проходили процедуру кастрації у юному віці, не досягнувши статевої зрілості. Такі євнухи, через брак тестостерону, мали довші кінцівки та м'які кістки, ніж звичайні чоловіки, а також у них ніколи не росла борода. Варто зауважити, що кастровані чоловіки володіли унікальним і гнучким голосом, через що чимало шанованих співаків лягало під скальпель, щоб здобути омріяне сопрано.

Другий тип – процедура здійснювалась після досягання статевої зрілості, при цьому в чоловіка зберігались його набуті маскулінні ознаки [15, р. 53–55, 58, 60].

Візантійські хроністи часто задавалися питанням, чи може євнух отримати сексуальне задоволення? Якщо хлопчика до його 14-річчя зробити євнухом, то він не зможе відчутти сексуального задоволення, хоча зможе займатись пасивним самовдоволенням. Чоловіки ж, які були кастровані у старшому віці, могли брати участь у статевому акті, але з тією відмінністю, що в цьому випадку не буде змоги привести на світ потомків [4, с. 91].

У цілому, ставлення візантійської медичної спільноти до євнухів було виразним лише тоді, коли лікарі могли пояснити фізіологію звичайних людей, жінок та дітей. Кастратів не відносили повною мірою ні до чоловіків, ні до жінок, вважаючи їх штучно створеними, неповноцінними організмами – членів світу природи.

Пропонуємо розглянути три реальні історії євнухів, які після кастрації добились значних посад при імператорському дворі:

1) Евтропій (IV ст.) – єдиний серед усіх євнухів удостоївся консульського звання та титулу патриція. Він був кастрований у дитинстві, ймовірно, задля його подальшого продажу.

2) Соломон (539–544) – євнух, який відзначився підкоренням провінції і встановленням контролю над гірським

масивом Орес і східною Мавританією за правління Юстиніана I. Він у віці немовляти був випадково кастрований прислугою.

3) Мамас (VI ст.) – вірменський євнух, який спромігся стати препозитом священних опочивалень при палаці імператора Анастасія I (491–518). Він піддався операції через хворобу. Зауважимо, що переважна більшість кастрацій проводилась саме в дитячому віці шляхом дробіння чи виведення яєчок [15, р. 61].

У часи Римської імперії практика кастрації була табуйована. Перша заборона про кастрацію хлопчиків була видана при Доміціані (81–96), який також знизив ціну на євнухів, аби зменшити бажання торгувати ними [3, с. 456–457].

Ця заборона була підтверджена також при імператорах Нерві (96–98) та Траяні (98–117), які розповсюдили на лікарів, що займались кастраціями, закон "De sicariis et veneficiis" запроваджений ще за правління диктатора Сулли (82–79 до н. е.), котрий забороняв кастрування усім, за виключенням євреїв, хоча ці заборони й не зменшили кількості євнухів. Оскільки імператори могли обмежити практику кастрації лише в межах своєї імперії, тому відкривався шлях для постачання євнухів з-за кордону [9, р. 166].

При Констянтині I (306–337) старі закони проти євнухів були відновлені, але вже в той час суспільство не дотримувалось їх так строго. При його наступнику Констанції II (337–361) вплив євнухів настільки посилювався, що євнух-препозит Євсей, перебуваючи при імператорському палаці, схилив до аріанства імператора та вплинув на релігійну політику держави.

Зауважимо, що євнухи мали великий вплив у військовій сфері. Прикладом цьому служить згадка Аміана Марцеліна (IV ст.) про те, як євнухи *«нашіптували своїми, незалежно від віку, дитячими голосами, власні думки полководцю Урсицину [IV ст. – Ю. Г.]»*, на що хроніст відгукується негативно, з ностальгією згадуючи імператора Доміціана, що присікав *«подібні неподобства»* [2, с. 150].

У V ст. імператор Лев I Макелла (457–474) заборонив на території імперії торгівлю євнухами-візантійцями, після чого у Візантію стали завозитись євнухи-раби з інших земель. Імператор Юстиніан I через високу смертність від проведення

операції видав 142 закони з «Новел». Ними підтверджувались попередні закони і встановлювалось, що виконавці та прихильники операцій карались за законом Таліону, а якщо вони після операції виживали, то підлягали відправці на каторгу, а їх майно конфісковувалось [8, р. 15].

Зауважимо, що люди, яких кастрували в неволі, отримували право на звільнення з рабства, але дія новели не розповсюджувалась на тих, кому таку операцію було призначено через медичні показання. Для варварських народів торгівля євнухами надалі залишалася прибутковою справою. Прокопій Кесарійський згадує про це як про важливу статтю прибутків царів Абхазії [5, с. 15–21]. Коли ж Юстиніан через свого посла, кастрованого абхаза Єфратія, наказав абхазам покинути свій промисел, його наказ було зустрінуто вороже, що послужило в подальшому одним із приводів до повстання абхазів проти імперії [9, р. 166].

Відомо декілька видів класифікації євнухів, що побутувала в юридичній та неюридичній літературі. Візантійський юрист Феофіл (VI ст.) виділяє дві категорії євнухів:

I. давньогрецькою *έκτομία*, *έκτομοι* (*ектоміє*, *ектомі*) – тобто ті, хто в результаті хірургічного втручання повністю втратили репродуктивну здатність;

II. давньогрецькою *οπαδόνες* (*спадонес*) – чоловіки, в яких нездатність продовжувати рід пояснювалась хворобою.

Якщо для перших нездатність розмножуватись була гарантованою, то для других була лише ймовірною, а відтак правове становище цих категорій різнилось. Якщо *οπαδόνες* (*спадонес*) мали право одружуватися, то *έκτομία* (*ектоміє*) не могли всиновлювати дітей, передавати майно у спадок та одружуватися [8, р. 15].

Отже, якщо в часи Римської імперії явище євнухства було поодиноким та табуйованим, то в часи Візантії воно набуло масового характеру та стало популярним. Ромейський соціум, з однієї сторони, ставився з відразою до кастратів, але з іншої зважав на те, що вони якісно виконували ряд необхідних військових та державних функцій, адже не піддавались різноманітним корупційним спокусам через неможливість продовження роду. Сама процедура кастрування, з медичної

точки зору, була небезпечною, з великою кількістю летальних випадків, але це не зупиняло работорговців, які проводили кастрацію своїх рабів. Зауважимо, що навіть вільні люди піддавали своїх дітей кастрації, адже вважали, що тим самим вони зможуть зробити успішну кар'єру.

Список джерел та літератури:

1. Агафий Миринейский. *О царствовании Юстиниана*, пер. М. Левченка, Москва 1953, 221 с.
2. Аммиан Марцеллин. *Римская история*, пер. Ю. Кулаковского, Киев 1906, т. XVIII, ч. 4, 563 с.
3. О. Кифер. *Сексуальная жизнь в Древнем Риме*, Москва 2003, 607 с.
4. Михаил Пселл. *Хронография. Краткая история*, пер. Я. Любарского, Д. Черноглазова, Д. Абдрахманова, Москва 1978, 319 с.
5. Прокопий Кесарийский. *Война с готами. О постройках*, пер. С. Кондратьева, Москва 1996, 167 с.
6. З. Удальцова, *Положение рабов в Византии*, «Византийский Временник» 1964, т. 24, с. 3–34.
7. *Codex Justinianus* [in:] *Corpus juris civilis*, ed. P. Krueger, Berolini 1954, vol. II, 43 p.
8. S. Dieter, *Lobpreis des Eunuchen*, München 1994, 270 p.
9. G. Greer, *The Female Eunuch*, New York 2008, 432 p.
10. R. Guiland, *Recherches sur les institutions byzantines*, Berlin 1967, vol. I, 607 p.
11. A. Jacques, *Traite de physiognomonie*, Paris 1981, 154 p.
12. E. James, *Women, Men and Eunuchs: Gender in Byzantium*, Routledge 1997, 240 p.
13. M. Kuefler, *The manly eunuch: masculinity, gender ambiguity, and Christian ideology in late antiquity*, Chicago 2001, 437 p.
14. Novel 124. *Concerning those who make eunuchs*. Режим доступу: http://www.uwyo.edu/lawlib/blume-justinian/ajc-edition-2/novels/141-168/novel%20142_replacement.pdf
15. K. Ringrose, *The Perfect Servant: Eunuchs and the Social Construction of Gender in Byzantium*, Chicago 2003, 312 p.

16. G. Taylor, *Castration: An Abbreviated History of Western Manhood*, Routledge 2000, 307 p.

ГЕНЕЗИС ЕВНУХСТВА В ВИЗАНТИЙСКОМ ОБЩЕСТВЕ: МЕДИЦИНСКИЙ АСПЕКТ И ПРАВОВОЕ ПОЛОЖЕНИЕ

Юлия ГРИШКО

Львовський національний університет імені Івана Франко

В статье исследовано становление и развитие института евнухов, а также социально-правовое положение кастратов в византийском обществе в IV–VI вв. Проанализированы причины важности института евнухов для управления государственным аппаратом Византийской империи. Рассмотрен процесс кастрации с медицинской точки зрения и установлено в процентном отношении число людей, которые выжили после операции. Охарактеризовано отношение византийской знати и простоллюдинов к евнухам.

Ключевые слова: евнух, кастрат, Византийская империя, медицина, правовое положение евнухов, Юстиниан (527–565).

EUNUCHS INSTITUTE IN THE BYZANTINE SOCIETY: THE MEDICAL ASPECT AND LEGAL STATUS

Yulia HRYSHKO

Ivan Franko National University of Lviv

The aim of the given article is to examine the development of the institute of eunuchs, the socio-legal status of eunuch in the Byzantine society in the IV–VI c. The reasons of the importance of the eunuchs institute for the management of the state apparatus of the Byzantine Empire are analyzed. The process of castration from the medical point of view is considered. The article deals with the analysis of the percentage of people who survived after the operation. The attitude of the Byzantine nobility and commoners to the eunuchs is described.

Key words: eunuch, castration, Byzantine Empire, medicine, legal status of eunuchs, Justinian I (527–565).